

УДК 37(091)(477.65/.72)''1864/1914''(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.10>

Клочек А.І.

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ У СЕЛАХ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРІОД З 1864 ДО 1914 РОКІВ

У статті висвітлюються особливості започаткування та розвитку діяльності земських шкіл у селах Єлисаветградського й Олександрійського повітів Херсонської губернії у період з 1864 року до 1914 року. Зазначається, що створення земських шкіл було зумовлене земською реформою 1864 року. Земства долучалися до забезпечення закладів народної освіти, і зміни стосувалися започаткування місцевого самоврядування у сільській місцевості. Акцент зроблено на тому, що на початковому етапі створення земських шкіл відбувалося повільними темпами через невизначеність земських діячів стосовно початкової освіти та ролі народних шкіл, а з часом спостерігалось зростання їх кількості. Наголошується на тому, що мала місце позитивна динаміка розвитку мережі земських шкіл у Херсонській губернії на початку ХХ століття, основи якої закладалися в другій половині ХІХ століття. Найбільша кількість шкіл функціонувала в Єлисаветградському та Олександрійському повітах. Констатується, що у 1890-х роках кількість земських шкіл Олександрійського повіту перевищувала кількість таких установ у Єлисаветградському повіті. За чверть століття більш прогресивним у питаннях розвитку освіти для простих верств населення був Єлисаветградський повіт. Відмічається, що опікування земствами питаннями освіти виявлялося в аспектах актуалізації проблем забезпечення шкіл педагогічними кадрами, удосконалення навчального процесу та налагодження матеріальної складової існування шкіл. Нагальним було питання будівель шкіл, оскільки їх облаштованість впливала на продуктивність діяльності вчителів. Значна кількість земських шкіл Єлисаветградського й Олександрійського повітів розміщувалася в приміщеннях, які не відповідали гігієнічним нормам, що було пов'язано з недостатньою участю губернського земства в цих питаннях. Зазначається, що, незважаючи на складнощі, повітові земства долучалися до вирішення проблем утримання вчителів, облаштування їм житла та забезпечення можливості культурного розвитку. Це зменшувало відтік учителів із сільської місцевості та сприяло розвитку початкової освіти.

Ключові слова: земства, земські школи, Херсонська губернія, Єлисаветградський повіт, Олександрійський повіт.

Постановка проблеми. На нинішньому етапі розвитку України, незважаючи на виклики воєнного часу, продовжують відбуватися модернізаційні реформи в освітній галузі. Будь-які зміни, які торкаються проблем майбутнього держави, пов'язані з рядом складнощів, подолання яких є можливим, у тому числі, завдяки здійсненню рефлексії історичного досвіду в цих питаннях. Надбання земської спадщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття на теренах сучасної центральної та південної частин України є позитивним прикладом успішного розвитку освіти, навіть в умовах входження країни до складу тодішньої російської імперії і політики русифікації населення цих регіонів. На увагу заслуговують процеси створення земствами як органами місцевого самоврядування освітніх осеред-

ків – земських шкіл, наявність і функціонування яких свідчила про можливість для дітей простих верств населення отримати початкову освіту. Дослідження проблематики започаткування земської освіти загалом має важливе значення для об'єктивного відтворення історії розвитку освіти в Україні у визначених хронологічних межах. Разом з тим, маловивченою є просвітницька діяльність в окремих повітах, до яких належать Олександрійське та Єлисаветградське повітові земства Херсонської губернії. Її вивчення може доповнити загальну картину розвитку земської освіти в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття та знайти відображення у науковій і краєзнавчій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення і розвитку земської освіти

загалом і Херсонської губернії зокрема було предметом розгляду багатьох дослідників. Особливості діяльності земських установ у своїх працях висвітлювали українські науковці А. Гапійенко, О. Обметко, О. Мармазова, А. Лохматова. Питання становлення і розвитку земської освіти знайшли відображення в дослідженнях ряду вчених. А. Гуз розкривав проблему запровадження початкової освіти на території України в другій половині XIX – на початку XX століття та роль земств у цих процесах. Поетапність становлення початкової народної школи вивчала Л. Біла. На початковому етапі формування мережі земських народних шкіл свою наукову увагу зосереджував Н. Потій. Регіональній специфіці освітньої діяльності повітових земств свої дослідження присвячував В. Милько. Особливості розвитку земської освіти в Херсонській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття висвітлювала Л. Рябовол. О. Чорний, актуалізуючи роль культурно-освітніх установ у поширенні знань серед дорослого населення, торкався проблем земської освіти в Олександрійському повіті Херсонської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття.

Постановка завдання. Мета статті: висвітлити особливості становлення та діяльності Олександрійського і Єлисаветградського повітових земств Херсонської губернії у період з 1864 до 1914 років.

Виклад основного матеріалу. Початок існування земських шкіл приходиться на 1860-ті роки, що було зумовлено земською реформою 1864 року. 1 січня 1864 року вступило в дію «Положення про губернські й повітові земські установи», згідно якого земства долучалися до забезпечення закладів народної освіти, а сама земська реформа передбачала зміни в частині започаткування місцевого самоврядування у сільській місцевості. 14 червня 1864 року було видане «Положення про початкові народні училища», яке легалізувало відкриття і забезпечення громадськими організаціями та приватними особами початкових народних шкіл, що створювалися на базі народних училищ і називалися земськими школами [2].

Земські збори не поспішали розглядати питання розвитку освітньої галузі, оскільки панівною була

думка про те, що це має бути предметом спільних зусиль держави та громад. Втім поступово земства почали долучатися до вирішення проблеми становлення народної освіти, виступаючи з клопотаннями перед урядом і Міністерством народної освіти про відкриття шкіл.

У перші роки створення земських шкіл відбувалося повільними темпами – через невизначеність земських діячів стосовно початкової освіти і ролі народних шкіл. Втім з часом спостерігалось зростання їх кількості: у 1877 році функціонувало 1403 школи, у 1898 році їх чисельність збільшилася до 3687, а в 1914 році було зафіксовано 7082 школи.

Загальна картина по Україні відображувала динаміку розвитку земської освіти в окремих регіонах. Зокрема, за звітними документами 1911 року, при порівнянні показників 1905 і 1910 років, у Херсонській губернії було зафіксовано зростання кількості шкіл усіх категорій (земських шкіл, шкіл духовного відомства, церковно-приходських шкіл, шкіл міністерства народної освіти та ін.) на 15%. Серед них найбільш багаточисельну групу, де показники 1910 року перевищували показники 1905 року на 38,7%, були земські школи. (Для порівняння, друге місце у такому співставленні займали школи духовного відомства – 27,1%, третє місце посідали міські початкові школи – 11,4%). Відтак за п'ять років – з 1905 до 1910 рр. – кількість земських шкіл у Херсонській губернії зросла з 532 до 817. Найсуттєвіше збільшення стосувалося земських однокласних шкіл: за цей період їхня кількість зросла на 236 (на 44,5%): з 532-х до 768-ми. Тоді як зростання двокласних шкіл зафіксовано у 1910 році, у порівнянні з їх кількістю у 1910 році, на 49 [6]. Вказані дані конкретизовано в таблиці 1.

Наведені вище дані засвідчують позитивну динаміку розвитку мережі земських шкіл у Херсонській губернії на початку XX століття, основи якої закладалися в другій половині XIX століття у зв'язку зі здійсненням земської реформи.

Кількість земських шкіл Херсонської губернії мала різну вираженість у повітах, у тому числі стосовно однокласних і двокласних шкіл. Таблиця 2 демонструє цей розподіл станом на 1910 рік.

Таблиця 1

Кількість земських шкіл у Херсонській губернії за період з 1905 до 1910 роки

Категорія шкіл	Кількість шкіл станом на 15 грудня			У 1910 році шкіл більше, порівняно з:			
	1905	1909	1910	кількістю		відсотками	
				1905	1909	1905	1909
Земські однокласні	532	677	768	236	91	44,5	13,4
Земські двокласні	-	32	49	49	17	100,0	53,0

Кількість земських шкіл у повітах Херсонської губернії у 1910 році

Повіт	Однокласні школи	Двокласні школи	Загальна кількість
Олександрійський	123	9	134
Єлисаветградський	172	11	183
Ананьєвський	109	4	113
Тираспольський	65	1	66
Одеський	96	5	101
Херсонський	200	19	219

Згідно наведених даних, у Херсонській губернії на початку ХХ століття найбільша кількість земських шкіл функціонувала в Херсонському, Єлисаветградському та Олександрійському повітах. Наведемо фактичний матеріал про зрушення в сторону збільшення кількості земських шкіл у Єлисаветградському та Олександрійському повітах за період з 1905 до 1910 років [6]. Так, суттєві зміни спостерігалися в Єлисаветградському повіті: станом на 15 грудня 1905 року їх було 98, тоді як до того часу у 1910 році кількість виросла на 85 – до 183, тобто на 86,7%. Дещо менші зміни зафіксовано в показниках Олександрійського повіту, втім вони теж були суттєвими. Так, кількість земських шкіл у 1910 році становила 134, порівняно з 1905 роком, коли їх було 85. За підрахунками встановлено, що за п'ять років започаткували свою діяльність 46 земських шкіл у цьому повіті, що становить 35%. Серед кількісного складу двокласних земських шкіл, то у 1910 році функціонувало 9 таких установ в Олександрійському повіті та 11 в Єлисаветградському. Ці кількісні показники входили до загальних даних, наведених вище, які засвідчували переважання земських освітніх установ в Єлисаветградському повіті. Варто зауважити, що на кінець ХІХ століття, у 1890-х роках, кількість земських шкіл Олександрійського повіту, а саме 79, де навчалось 8094 учнів, дещо перевищувала кількість таких установ в Єлисаветградському повіті – 71, де навчалось 6743 учні. Втім за чверть століття більш прогресивним у питаннях розвитку освіти для простих верств населення був Єлисаветградський повіт, який на теренах Херсонської губернії поступався лише Херсонському повіту.

Здійснення контролю за діяльністю цих установ залишали за собою повітові та губернські училищні ради. Варто зауважити, що в частині допомоги земським школам між повітовими і губернськими земствами були розділені функції. Повітові земства більшою мірою переймалися проблемами утримання вчителів і забезпечення учнів навчальною літературою. Тоді як губернські

земства брали участь у наданні позик для спорудження шкільних будівель. Все інше забезпечували сільські громади.

Опікування земств питаннями освіти виявлялося в різних аспектах: від актуалізації проблеми забезпечення шкіл педагогічними кадрами та удосконалення навчального процесу – до налагодження матеріальної складової існування шкіл. Стосовно останнього, то тривалий час було нагальним питання будівель шкіл. Воно постійно інспектувалося і було на контролі повітових земств. Бралось до уваги, що на продуктивність діяльності вчителя впливає обстановка, в якій йому доводиться працювати з учнями: темні, сирі, тісні, холодні приміщення негативно позначаються на стані здоров'я учасників освітнього процесу.

За показниками 1910 року значна кількість шкіл розміщувалася в приміщеннях, які не відповідали гігієнічним нормам. Тобто констатувалося, що значний відсоток шкіл різних категорій Херсонської губернії – земських, міністерських, церковно-приходських – розміщені в недосконалих приміщеннях. Серед земських шкіл губернії таких було 51,8%, з-поміж них у Єлисаветградському повіті – 59,6%, в Олександрійському – 52,2%. Для порівняння: в Одеському повіті їх було 65,3%, в Ананьєвському – 56,6%, Херсонському – 45,6%, в Тираспольському – 21,1% [6].

Найчастіше причиною незручностей були тісні приміщення. Загалом в губернії їх відсоток становив 71%. В Єлисаветградському повіті таких шкіл було 63,0% від усієї кількості, а в Олександрійському повіті – 53,5%. Іншими негативними ознаками були сирість у приміщеннях шкіл, вони були темними і холодними. Стосовно останнього, то таких шкіл по Олександрійському повіту було 15,9%. Такими, що потенційно могли зруйнуватися, по губернії було лише 4,6% шкіл. Утім відсоток таких установ був значно вищий в Єлисаветградському повіті – 12,0% і Олександрійському повіті – 8,8%. Вважалося, що, з огляду на невеликий відсоток земських шкіл, які розміщувалися в приміщеннях, що винаймали (а це 15,9% і 15,3%

відповідно), самі школи мали нейтралізувати недоліки і самотужки віднайти кошти на проведення відповідних робіт.

Щодо установ, які потребували оновлення чи нового будівництва, проблема вирішувалася шляхом реалізації проєктів шкіл з просторими приміщеннями, які добре освітлювалися. Разом із тим піднімалися питання наповнення їх меблями, наявність яких давала б можливість усім учням повноцінно навчатися за зручними партами.

Зазвичай питаннями матеріального забезпечення земських шкіл переймалися органи місцевого самоврядування. Приміром, у публікації 1894 року було зафіксоване рішення Єлисаветградського повітового земства стосовно виділення коштів для придбання меблів, шкільного обладнання, посуду, господарських речей [9]. Традиційною була практика благодійної допомоги школам, яку надавали заможні люди. Так, відомим є факт виділення у 1898 році місцевими поміщиками 4000 рублів на закупівлю меблів для місцевої школи в селі Антонівка Єлисаветградського повіту і 1000 рублів на шкільне обладнання [8].

Враховувалося співвідношення шкільних парт, які «правильно влаштовані» і «неправильно влаштовані». І хоча таке означення шкільних меблів було доволі розмитим, оскільки не вказувалося, за якими критеріями визначалася ступінь «влаштованості» парт, за даними повітових земств загальна кількість «правильно влаштованих» парт в земських школах Херсонської губернії становила 82,1% від загальної кількості. В абсолютних числах за звітний 2010 рік це було 23772 [6].

Прогресивною зміною у забезпеченні шкіл меблями була розробка їхнього нового типу. Акцент робився на тому, щоб вони відповідали віку і зросту дітей, були функціональними та мали всі необхідні елементи, які б робили сидіння дитини за партою зручним [1]. Позитивним був факт актуалізації відповідними інститутами проблем гігієнічних норм для шкіл. 29 грудня 1895 року відбувся Другий з'їзд діячів технічної та професійної освіти, на засіданні спеціальної секції зі шкільної гігієни і фізичного виховання якого представники навчальних закладів обговорювали різні моделі шкільних меблів. Основним критерієм відбору останніх була зручність, функціональність та забезпечення школярів від можливого набуття проблем зі здоров'ям.

Кожного року питання обладнання приміщень земських шкіл було актуальним і по-різному вирішувалося з метою забезпечення шкіл меблями. Так, у 1913 році земськими зборами Єлисавет-

градського повіту на витрати щодо обладнання меблями земських шкіл була виділена значна сума в розмірі 17395 рублів, з яких 12994 рубля було виділено Міністерством народної освіти і виплачено з коштів Державного казначейства, решта виплачувалися з «фонду загального навчання». Складність полягала в тому, що потреба в оплаті нових меблів була вирішена частково, оскільки в касу земства надійшла половина суми від виділеної Міністерством. Це пояснювалося недостатністю коштів відносно потреби, що виникла.

Незважаючи на брак необхідних коштів, вражав масштаб запланованого оновлення обладнання. Всього було замовлено 2000 шкільних двовмісних парт по типу проф. Ерисмана, розмірів за №№ 2, 3 і 4, 100 класних столів, 100 книжних шаф, 100 класних дошок. 50 учительських столів, близько 240 стільців.

Віднаходилися різні способи виготовлення шкільних меблів – частково господарським способом, частково підрядним. Приміром, у 1913 році підрядним способом було виготовлено 1500 шкільних парт на заводі землеробних машин підприємця П.І. Кесслера і 500 господарським способом, що виявилось дещо дорожче, але набагато якісніше і красивіше [7]. Попри певні фінансові перешкоди, земські школи повіту забезпечувалися різноманітним шкільним обладнанням, а при виготовленні шкільних меблів перевага віддавалася якості і зручності для учнів.

Порядок опікування земствами народною освітою визначало «Положення про повітові й губернські земські установи» 1864 року. Як зазначалося вище, відносно початкових шкіл земства піклувалися переважно в частині матеріальної їх складової [4]. З часом земства почали активно розвивати освітню галузь.

Зважаючи на те, що згідно рішень урядових установ земства не мали права визначати зміст шкільних програм, перебіг освітнього процесу задавався загальними підходами до навчання учнів. Обов'язковим до вивчення у школах був Закон Божий. Також учні опановували такі предмети як читання, письмо, арифметику, природознавство, історію, географію [5]. Навчальний процес здійснювався з використанням посібників «Рідне слово» і «Дитячий світ», автором яких був К. Ушинський. З метою навчання грамоті використовувався підручник В. Добровольського «Буквар». На тлі загальної русифікації територій центральної та південної України за часів панування російської імперії можливість вивчення дітьми грамоти рідної мови було позитивним яви-

шем. Відомий педагог того часу, підручник якого («Наш друг») теж використовувався як навчальна література, зауважував, що «освіта має складати найважливішу потребу всієї держави й всього суспільства, які їй повинні про неї піклуватися, і чим більше освічена й розвинута маса, тим вигідніше для права власності й громадського порядку, на яких будується державне життя» [4].

Навчальний процес у школах забезпечували вчителі. Земства прямого впливу на кадрову політику не мали, проте завдяки вирішенню матеріальних проблем учителів могли сприяти підвищенню рівня викладання. Їхнє фінансове та матеріальне забезпечення здійснювали сільські та міські громади. Часто матеріальна складова життя педагогів була на низькому рівні через ряд причин, з-поміж яких найбільш типовими були наступні. Доволі розповсюдженим явищем було проживання вчителів у тісних і малоприсадибних для життя квартирах, які зазвичай розташовувалися в приміщенні школи – поряд з класами. Заробітна плата вчителів була невисокою. Можливості для культурного розвитку були обмежені, органи місцевої влади

не виявляли до педагогів ставлення як до інтелігенції. Земства, долаючи ці недоліки та надаючи фінансові гарантії діючим учителям, з одного боку, загальмовували процеси плинину педагогічних кадрів у сільській місцевості, з іншого боку, опосередковано сприяли підвищенню рівня народної освіти.

Висновки. Отже, в другій половині XIX століття у зв'язку зі здійсненням земської реформи у 1894 році почала розвиватися мережа земських шкіл у Херсонській губернії. На початку XX століття – до 1914 року найбільша кількість земських шкіл функціонувала в Єлисаветградському та Олександрівському повітах губернії, що не виключало проблем відповідності приміщень шкіл гігієнічним вимогам. Останнє було пов'язане з недостатньою участю губернського земства в питаннях облаштування шкільних будівель. Повітові земства, попри складнощі, долучалися до вирішення проблем утримання учителів і забезпечення учнів навчальною літературою, що зменшувало відтік вчителів із сільської місцевості та сприяло розвитку початкової освіти.

Список літератури:

1. Баракшін А. Из записок сільського вчителя. *Руський початковий учитель*. 1901. № 2.
2. Борисов Н. Тривалість курсу в однокласних земських школах Херсонської губернії. *Збірник Херсонського земства*. 1897. № 2. С. 1–32.
3. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (згадки, нариси, матеріали). К.: Друкарня Київської артілі друкарської справи, 1908. С. 20.
4. Корф Н. Доклад губернському земському собранію по народному образованию. *Журнали засіданій Катеринославських губернських земських собраний*. Катеринославль, 1867. С. 23.
5. Лещенко Н., Сесак І. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти. *Український історичний журнал*. 1987. № 1. С. 77–81.
6. *Народное образование в 1910 году*. Издание Херсонской Губернской Земской управы. Херсон, 1912. С. 1–26.
7. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1913 году*. Елисаветград, 1914. С. 7–10.
8. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград, 1897. 187 с.
9. *Сборник Херсонского земства*. 1894. №8. Херсон. 1894. 34 с.

Klochek A.I. THE FORMATION AND ACTIVITY OF ZEMSTVO SCHOOLS IN THE VILLAGES OF ELISAVETHRAD AND OLEKSANDRIYSKII DISTRICT OF KHERSON AREA IN THE PERIOD FROM 1864 TO 1914

The article examines the features of the establishment and development of the activities of zemstvo schools in the villages of Elisavethrad and Oleksandriyskii district of Kherson area in the period from 1864 to 1914. It is noted that the establishment of zemstvo schools was due to the zemstvo reform in 1864. Zemstvos were involved in providing public education institutions, and the changes concerned the establishment of local self-government in rural areas. The emphasis is placed on the fact that at the initial stage, the creation of zemstvo schools took place at a slow pace due to the uncertainty of zemstvo figures regarding primary education and the role of folk schools, and over time, an increase in the number of zemstvo schools was observed. It is emphasized that there was a positive dynamic in the development of the zemstvo school network in the Kherson province at the beginning of the 20th century, the foundations of which were laid in the second half of the 19th century. The largest number of zemstvo schools functioned in the Elisavethrad and Oleksandrivsky districts. It is stated that in the 1890s, the number of zemstvo schools in the Oleksandrivsky district exceeded the number

of such institutions in the Elisavethrad district. For a quarter of a century, Elisavethradsky district was more progressive in the development of education for ordinary people. It is noted that the care of zemstvos for educational issues was manifested in the aspects of actualizing the problem of providing schools with pedagogical personnel and improving the educational process and establishing the material component of the existence of schools. The issue of school buildings was urgent, since their equipment affected the productivity of teachers. A significant number of schools in the Elisavethrad and Oleksandrijsky districts were located in premises that did not meet hygienic standards, which was due to the insufficient participation of the provincial zemstvo in these issues. It is noted that, despite the difficulties, the district zemstvos were involved in solving the problems of maintaining teachers, arranging housing for them and providing opportunities for cultural development. This reduced the outflow of teachers from rural areas and contributed to the development of primary education.

Key words: *zemstvos, zemstvo schools, Kherson area, Elisavethrad district, Oleksandrijsky district.*